

## Pereszlényi Pál grammatikája (1682.)

### Források és párhuzamok\*

**1. Bevezetés.** – Ebben a dolgozatban az egyik korai magyar grammatikával, PERESZLÉNYI PÁL 1682-es „Grammatica Lingvae Ungaricae” című munkájával foglalkozom. Vizsgálom lehetséges forrásait, és azt, milyen kategóriákkal és terminusokkal írta le a magyar nyelvnek a latintól eltérő tipológiai sajátosságait.

Feltételezésem szerint, mivel a PERESZLÉNYI-grammatika egy világszerte használt jezsuita nyelvtannak, EMMANUEL ALVAREZ művének a magyar adaptációjaként készült, elsősorban gyakorlati, nyelvtanító céllal, ezért lehetőség szerint igyekezett ragaszkodni a latin mintához, s a magyar sajátosságok leírása inkább a latin kategóriarendszeren belül, annak módosításával történt, mint új kategóriák bevezetésével.

Kitérek arra is, hogy az alkalmazott megoldások mennyiben párhuzamosak azokkal az esetekkel, amikor szintén a latintól eltérő típusú nyelveket írtak le a latin grammatika keretében. (Európában ez a finnugor nyelvek korai grammatikáit jelenti.) Itt az tűnt valószínűnek, hogy a hasonló leírási gondokkal szembesülő szerzők hasonló kiindulásból egymástól függetlenül hasonló megoldásokhoz jutnak el. A dolgozat tehát a következő részekből áll: az első részben ALVAREZ latin grammatikáját mutatom be elméleti és nyelvtanító szempontból, felhasználását más nyelvek leírásában. A második rész ALVAREZ hatását mutatja be a PERESZLÉNYI-grammatikában. A harmadik rész a magyar nyelvnek a latintól eltérő legfontosabb tipológiai jegyeit sorolja fel, hiszen az alapproblémát ezek jelentették a nyelvreírásban. A negyedik rész a latinizált héber grammatikából származó megoldásokkal foglalkozik. Az ötödik részben külön is megvizsgálom egy kérdést, a névragozási rendszer leírását. A hatodik rész a mű nyelvpedagógiai vonásait vázolja. Az utolsó rész összefoglalja a PERESZLÉNYI-grammatika legfontosabb eredményeit és párhuzamait.

**2. A jezsuita latin grammatika: EMMANUEL ALVAREZ.** – A) A vulgáris nyelvek első grammatikái a latin mintáját követték, feladatuk szerint pedig a latin nyelvtanítás segédletei voltak, míg később az idegen nyelvűek nyelvtanítását szolgálták. A korai magyar grammatikák előszavukban általában az idegen ajkúak magyarra tanítását jelölik meg célként. A magyar mint idegen nyelv tanítása szervezett formájában a latin nyelv tanítási gyakorlatából nőtt ki, hiszen a nyelvtanítás alapvetően és sokáig kizárólagosan a latin nyelv tanítását jelentette, a nyelvtanítási módszer pedig a latin tanításának módját.

A középkortól, a középkori latin és a neolatin nyelvek elkülönülése után a latint már idegen nyelvként oktatták, hiszen többé senkinek sem volt az anyanyelve. Ezért az addigi

---

\* A dolgozat az OTKA támogatásával (T-37516) készült. A magyar nyelvű idézetek Pereszlényi grammatikájának a pályázat által támogatott fordításából származnak (Pereszlényi Pál 1682/2006).

grammatikák módszertani megfontolásokból kivonatolásra, átdolgozásra szorultak. Így keletkezett az alapfokon használt DONATUS minorok sora, a könnyebb bemagolás céljából kérdés-felelet formában. Magasabb fokon a grammatika a klasszikus latin szerzők helyett az egyházatyák írásait és a Vulgata szövegét tekintette normának, így például ALEXANDER DE VILLA DEI hexameteres költeménye, a Doctrinale. Ez gyakorlati célú tankönyv volt, ugyanakkor igyekezett a modista szemlélet eredményeit is beépíteni.

A reneszánsz és a humanizmus alapvető változást hozott a latin nyelv szemléletében: a latin nyelv immár stabilitása, állandósága miatt volt értékes, szemben a romlékony, változó-kony vulgáris nyelvekkel. A humanisták meggyőződése szerint ezt az állandóságot a latin szabályokba foglalható, leírható rendszere biztosítja. Célul tűzték ki tehát, hogy a középkori „romlott, elfajzott” latint megtisztítsák és visszavezessék a klasszikus kori tisztasághoz. (Ám ez a jó szándékú, szigorú megtisztítás az addig élő középkori latin nyelvet végső soron megmerevítette.) A fentiek miatt a korai nemzeti nyelvtanok (nem csak a magyaroknak!) központi kérdése annak bizonygatása, hogy az adott nyelv szabályokba foglalható rendszer, amin azt értették, hogy alkalmazhatók rá a grammatikai latin szabályok.

A másik oldalról a humanizmus az anyanyelvet is felemelte. Alsó fokon addig is oktatási segédnyelvként használták a latintanításban – anyanyelvünk sajátosságai először a latin nyelvvel való folyamatos összevetés során váltak világossá. Első ránk maradt grammatikánk, SYLVESTER JÁNOS nyelvtana is alighanem ilyen iskolai gyakorlatnak köszönhetette létrejöttét. SYLVESTERNél a cél a kisdíjakok latintanulásának elősegítése volt, amihez humanista szokás szerint az anyanyelvet használta fel, a latinnal összevetve egyúttal rendszerezte és értékként mutatta fel az anyanyelvet is.

B) A XVI. században új latin grammatikai irányzatok alakultak ki, a nyelvtanítás mellett filozófiai megfontolások is szerepet játszottak, például SANCTIUS „Minerva seu de causis linguae Latinae” című munkájában vagy PETRUS RAMUS logicista szemléletű nyelvtanában (ez utóbbit módszere miatt a strukturalizmus előfutárának is tekintik, vö. ROBINS 1999: 115). RAMUST követte a magyar szerzők közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT, aki PERESZLÉNYI forrása volt. Az ellenreformáció során viszont a katolikus egyház a latin nyelv tökéletes ismeretét fontosabb célnak tartotta, mint a nyelvtan elméleti hátterét. A jezsuita rendben már korán felmerült az igény egy jól tanítható, világos és praktikus grammatikára.

A rend felkérésére, a rend számára készült 1572-ben EMMANUEL ALVAREZ portugál jezsuita latin nyelvtana, előszava szerint azzal a céllal, hogy a latin nyelvet megtisztítsa, és a klasszikusokhoz visszavezesse. ALVAREZ grammatikája alapján a késő középkori pedagógiai grammatikáknak, mint a Doctrinale, a továbbvivője. Szintaxisában a modista grammatikák eredményeit használta fel, természetesen nem a filozófiai igényű alapozás miatt, hanem a felosztás praktikus használhatósága miatt. Nyelvtana nem volt ugyan elmélyült elméleti alkotás, de didaktikai szempontból nézve páratlanul sikeresnek bizonyult átgondoltsága, világos logikája és taníthatósága révén. Jellemző törekvése volt, hogy a grammatikai jelenségekhez egyszerű formai fogódzókat adjon (így a kötőmód használatához, az igenemek elkülönítéséhez stb.). A nyelvtan első kötete az alaktant, a második a szintaxist, a harmadik a verstani szabályokat tárgyalta. A könyv végén az alakzatok és a nyelvhelyességi hibák ismertetése állt (De figurata constructione). A grammatika a kicsik számára az alaktan volt (Rudimenta), a haladó osztályoknak pedig a szintaxis (Institutio). Módszertani újítása szerint az egyes anyagrészek élén általános szabályokba foglalta a tudnivalókat, a speciális eseteket és a kivételeket külön Appendixekbe és kommentárokbá osztotta. A szabályokhoz rengeteg példát gyűjtött.

A szintaxis két része nála az ókorból örökölt egyeztetés (*constructio intransitiva*, más elnevezésekben: *convenientia* vagy *concordantia*) és a középkori modistákra visszamenő vonzat (*constructio transitiva*, más néven: *rectio*). Névszói szerkezeteknél a kettő között az

volt a különbség, hogy intranszítív szerkezetekben a két tag jelölete azonos volt, tranzitív szerkezetekben pedig nem. Ha pedig ige és főnév alkotott szerkezetet, akkor intranszítívnek számított az igéből és alanyesetű főnévből álló szerkezet, tranzitívnek az igéből és függő esetű főnévből álló szerkezet. Intranszítív szerkezetben a tagok megegyeznek nemben, számban és esetben, illetve az ige és alanya számban és nemben (a nem szerinti egyeztetés a participiumi és létigei részből álló passivum perfectum igealakoknál lesz világos), ezért az ilyen viszonyok másik elnevezése *convenientia* vagy *concordia*. Idetartozik az igének és az alanyesetű főnévnek a viszonya, a jelzős és értelmezős szerkezeteken belüli viszony, továbbá a vonatkozó névmás egyeztetése előzményével, a kérdőszó és a felelet egyeztetése.

A tranzitív szerkezet lényege az, hogy benne az egyik tag uralja (*regit*) a másik tagot, azaz meghatározza annak esetét. Névszói szerkezetnél a két főnév jelölete eltérő. A *rectio*, az esetvonzat tana a mai generatív nyelvészetben a kormányzás fogalmával rokonítható (l. ROBINS 1999: 94–6). *Rectio* van elsősorban az ige és vonzatai közt, illetve más alárendelő szerkezetekben, ahol a főlérendelt szó (*vox regens*) meghatározza az alárendelt névszó (*vox recta*) esetét (l. BALÁZS 1978: 73). A *regens* tagok a mai kifejezéssel predikatív szófajú elemek lehetnek, vagyis az igék, a főnevek, melléknevek és prepozíciók, a tárgyalás a régeńsek szófaja szerint haladt.

A *rectio* rész tehát az igék vonzataival kezdődött: felsorolta az igék mellett álló eseteket (az alanyeseten kívül). Sorra vette az egyes igeajtákat (*activum, passivum, neutrum, deponens, impersonale*), egy igeajtán belül pedig a kötelezően mellette álló eseteket. Kezdte az aktív igékkel, ahol az alanyeseten kívül kötelező a tárgyeset, majd sorra vette a genitívust, a datívust, ablatívust stb. A szintaktikai funkciókat a szórenddel igyekezett összekötni, tehát az aktív igéknél az alany helyét az ige előtt, a tárgyat az ige mögött jelölték ki. ALVAREZ nyomán PERESZLÉNYI-nél is (1682: 165) ez szerepel: „végy akármilyen igit a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgyesettel, mely utána áll, mint: *Miles portat gladium*.” Ez az SVO alapszórend a klasszikus és a későbbi latinra sem feltétlenül igaz, inkább a neolatin nyelvek szórendjét, illetve még inkább a pedagógiai célú egyszerűsítést tükrözi.

Figyelemre méltó körülmény, hogy ALVAREZ megkülönböztette az egyes igékre jellemző *propria constructio*-t, sajátos szerkezetet (ma: vonzatok) és a *constructio omnium verborum*-ot, a minden igére érvényes szerkezetet (ma: szabad bővítmények). Itt tárgyalta az igeenes szerkezeteket is (*accusativus és nominativus cum infinitivo*).

Ezután következtek a főnév, névmás, prepozíció stb. mellett vonzatként megjelenő esetek. Valójában a *rectio/regimen* rész a különböző szófaji kategóriájú lexikai elemekhez (elsősorban igékhez, illetve főnevekhez, melléknevekhez és prepozíciókhoz) tartozó vonzatteret-típusokat listázta, mindegyikhez számos példát adva meg, és a régeńsekként felsorolt elemekben igyekezett szemantikai szempontból közös vonásokat találni. A vonzatként szereplő esetek funkcióit nem elemezte tovább, ami sokszor következtelenségekhez vezetett. Nem tett különbséget például az egyes igenemek mellett megjelenő accusativusi vonzatok között. Az aktív igéket ALVAREZ úgy határozta meg, hogy belőlük passzív ige képezhető, és mellettük kötelező a tárgyeset, amiből a passzív ige mellett alanyeset lesz. (pl. *Dominum laudant – Dominus laudatur*). Ugyanakkor a neutrális igék egy csoportja mellett is felsorolt kötelező tárgyesetet, pedig a neutrális ige lényege az, hogy belőle nem lehet passzívum. A neutrális ige tárgyesetű vonzata (pl. *stadium currit*) tehát nyilván nem a (mai terminussal jellemezhető) objektumot jelölte, hanem valami mást, például locativusi értékű tárgyat. Ugyanígy nem került szóba az sem, hogy az infinitívus melletti tárgyeset (az accusativus cum infinitivo-s szerkezetben) nem ugyanaz, mint a ragozott ige melletti, hanem egy mellékmondat beágyazására szolgál. Ezek a különbségtételek azonban tanításai szempontból nem voltak lényegesek, és következtetes végiggondolásuk egyébként is nagyon messzire vezetett volna, végső soron a közvetlenül megjelenő eset és a mélyebben levő eset különbségéhez.

Ez a grammatika viszont elsősorban nem tudományos, hanem pedagógiai céllal íródott – a klasszikus latin szabályainak megfelelő, tudatos nyelvhasználathoz és szövegértéshez, a szóalakok pontos nyelvtani besorolásához és analizálásához, tehát egy főként írásban használt nyelv elsajátításához akarta elvezetni a tanulókat. Ehhez a concordantián és rectiön alapuló szintaxis tökéletesen megfelelt. A felosztás gyakorlati használhatóságát mutatja, hogy egyes elemei folyamatosan öröklődtek át, sőt a mai iskolai latin nyelvtanoknak is lényeges része az esetvonzatok tárgyalása különböző szófajú szavak mellett (sok-sok példával), és az egyeztetés különféle fajtáinak bemutatása. A fordítási készség kialakításánál a latin nyelv tanítása ma is ugyanezeket a technikákat alkalmazza, mint az ALVAREZ-grammatika: kiindulásként az ige vonzatkeretére, majd az egyeztetésen alapuló szerkezetek felismertetésére és a szabad bővítmények kikeresésére támaszkodik.

ALVAREZ grammatikája nem sokára a rend hivatalos latin nyelvtana lett, felváltva az elemi oktatásban addig használt JOHANNES DESPAUTERIUS-féle grammatikát. A gyakorlati tapasztalatok alapján azonban hamarosan kiderült, hogy ALVAREZ grammatikája a gyermekek számára így is túl nehéz, nem tanítható hatékonyan. 1584-es második kiadásában a Rudimentán kevés változtatást hajtottak végre, de a szintaxist módszertanilag alaposan átdolgozták, ez most már címében is „a régi szerzők módszeréhez való visszatérést” hirdette. Az átdolgozást a jezsuita tartományok széles körben megvitták, és kialakították a tanítás szempontjából leghatékonyabbnak tartott változatot. A definíciókat megírták és egységesítették a kezdő és a haladó grammatikában, a fejezetek élére a ragozási táblázatok kerültek, ALVAREZ 14 általános szabályát a Rudimentában később vették, a rendhagyó formákat a magasabb osztályokra hagyták stb. Átdolgozták az appendixek rendszerét is: a bonyolultabb és a kivételes részeket három, egyre nehezedő appendixbe osztották, az első osztályban a szabályokat tanították, majd osztályonként egy-egy appendix anyagát dolgozták fel.

A munka évszázadokon át a jezsuita latintanítás alapja maradt. Az egymást követő kiadásokban folyamatosan korszerűsítették, átdolgozták. Mivel a jezsuita értékek hatékony közvetítése érdekében alapvető követelmény volt a helyi környezethez való illeszkedés, az inkulturáció, ez a nyelvtanításban úgy mutatkozott meg, hogy az ALVAREZ-grammatikát mindenhol az adott diákság anyanyelvéhez alkalmazták. A jezsuiták azután ezt a fajta grammatikát használták más, élő nyelvek leírására is, noha egy holt nyelvnek a tanítására kidolgozott, ott hatékony módszer természeténél fogva nem kommunikáció-központú, kevésbé alkalmas élő nyelvek leírására és tanítására. A jezsuita rendben azonban tanár és tanítványai is ALVAREZ grammatikáját ismerték, kézenfekvő és egyszerű volt ennek keretében, a megszokott és érthető kategóriákkal, terminusokkal írni le azt a nyelvet is, amely szerkezetében, eredetében és élő nyelvi mivoltában mégoly messze állt is a latintól. Rengeteg példát találunk erre, Kínától Dél-Amerikáig. A térítések során világsszerte a misszionárius rendtársak számára készített, a helyi nyelvet leíró grammatikákban a leírás alapját a rend hivatalos latin nyelvtana adta (l. ZWARTJES 2002: 41). A magyarázatok során nyilvánvalóan azonosságokat, vagy ezek híján fordítási megfelelőket, illetve a latinhoz legjobban hasonlító jelenséget keresték az adott nyelvben. A terminológiában ez a latin grammatika terminológiájának megújítását kívánta: metaforizálódás, jelzős szerkezet, „quasi” terminus (pl. *quasi adverbium*, *quasi declinatio*) egyaránt előfordul – változékony és ingatag műszókincset teremtve.

**3. ALVAREZ mint PERESZLÉNYI forrása.** – A) PERESZLÉNYI is az élő magyar nyelv leírására a holt latin nyelv grammatikáját alkalmazta. (Erre az ellentmondásra SZATHMÁRI ISTVÁN már korábban [1968: 306] felhívta a figyelmet.) Ám a fentiek alapján ez nem is lehetett másként. PERESZLÉNYI maga is érezte a nyelvtanítás ebből fakadó tökéletlenségét, ezért több helyen utalt arra, hogy a gyakorlat tökéletesíti majd a nyelvtudást. Ugyan-

akkor a magyar nyelv leírása természetesen egyúttal normaalkotó preskripció is volt. A két cél, a normateremtés és a nyelvtanítás elválaszthatatlanul egybefonódott, hiszen az alakuló sztenderd, a presztízsváltozat egyik szerepe éppen az, hogy a külföldiek felé képviselje a nyelvet. A norma alapja és tekintélyének forrása a szerző, illetve a művelt rétegek (*docti*) nyelvhasználata volt, szembeállítva a műveletlenek (*vulgus imperitum*) nyelvváltozataival. A norma presztízst támogatott alá a példamondatokban szereplő irodalmi idézetek: eleinte a bibliafordítási részletek, majd (először épp PERESZLÉNYInél) a szépirodalmi példák.

PERESZLÉNYI PÁL jezsuita szerzetesként a nagyszombati egyetemen tanított, és az adatokból tudjuk, hogy grammatikájának megjelenésekor már 30 éves tanítási tapasztalattal rendelkezett. Tudott németül és rendszeresen prédikált szlovák nyelven. Grammatikája MOLNÁR ALBERT munkája után a második teljes, szintaxist is tartalmazó nyelvtanunk. A magyar katolikus grammatikairodalom kiemelkedő darabja, egyben a katolikus helyesírás elveinek és gyakorlatának összefoglalója.

A nyelvtan felépítésében, módszerében pontosan követi a rend hivatalos ALVAREZ-féle grammatikáját. A mű címe is arra utal, hogy azt PERESZLÉNYI, mint a Jézus-társaság tagja, „annak metódusa szerint” állította össze és dolgozta ki. ALVAREZt követik a definíciók, legtöbbször szó szerint, vagy akár csak félig idézve (hiszen mindenki tudta a folytatást). Innen származik az appendixek alkalmazása és a táblázatok rendszere.

Ami a magyar nyelvre vonatkozó rendszerezést illeti, PERESZLÉNYI SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-es grammatikájából merített. Ennek részletes bizonyítását példákkal alátámasztva SZATHMÁRI ISTVÁN végezte el (1968.), így erre nem térek ki. RAMUS nyomán SZENCZI nyelvtana inkább elméleti megfontolásokat tartott szem előtt, mint a gyakorlati nyelvtanítást. Noha ajánló levelében a németországi előkelők magyartanulásához kínált segítséget, ezt inkább udvariassági formulának kell tekintenünk, és kérdéses, hogy eredeti formájában tanítottak-e belőle. (Annál inkább az ő nyomán írottakból, mint KÖVESDI vagy épp PERESZLÉNYI munkájából). Megkönnyítette a helyzetet, hogy SZENCZI nyelvtana is (1610: 149) a *convenientia* és *rectio* köré csoportosította a szintaxis tárgyalását (bár SZENCZInél hiányzott a kötelező vonzatok és a szabad bővítmények következetes elválasztása). PERESZLÉNYI maga nem nyilatkozik forrásairól, talán nem is tartotta ezt a tanítás szempontjából lényegesnek. ALVAREZ grammatikája pedig magától értetődő kiindulás volt, s jellemző, hogy ALVAREZ neve is csak egyszer fordul elő, a sajtóhibák jegyzékének (!) egyik utalásában.

Mivel ALVAREZ jól ismert és feltehetően sokszor tanított latin grammatikáját vette alapul, ez lényegesen megkönnyítette a dolgot, feleslegessé váltak a hosszás magyarázatok, elmaradhattak a definíciók. (SZENCZivel ellentétben PERESZLÉNYI soha nem definiálja a szófajokat, és nem sorolja fel külön a szófaji jellemzőket sem – ez is jól mutatja egy tudományos igényű, strukturális-formalista és egy pedagógiai szempontú leírás különbségét.) A szöveg az ALVAREZ-grammatika szövegének ismeretét feltételezi, a kihagyások miatt olykor csak annak ismeretében világos. Latintanári rutinját mutatják az automatizálódott szófordulatok is, néha pedig épp az automatikusan idézett példák miatt csúszik félre a magyarázat.

Az idegen anyanyelvű diákok magyarra tanítása tehát nem közvetlenül, hanem a latin nyelv közvetítésével történt: szép sorjában végigtekintették az ALVAREZ-grammatika egyes részeinek magyar megfelelőit. Néha úgy tűnik, mintha PERESZLÉNYI valójában a szokott latin grammatikát tanítaná, ismertetve a vonatkozó latin nyelvi kategória magyar fordítási lehetőségeit. Nem elégszik meg azonban egyféle magyar megfelelő kijelölésével, igyekszik az összes variációt bemutatni. Így az igeragozási táblázatokban is lépten-nyomon felhívja a figyelmet párhuzamos megoldási lehetőségekre. A futurum optativus igeidőnél például rámutat, hogy e latin alaknak a magyarban feltételes és felszólító mód is megfelelő, és a kétféle fordítást az ige mellett megjelenhető kétféle módosító szócskához köti (1682: 113). Az

igenevek tárgyalásánál pedig ezt írja: „A di végződésű cselekvő jelentésű gerundiumokat [a magyarban] birtokos szerkezettel fejezik ki, mint Tempus flendi et ridendi (Préd. 3, 4), *Ideje a' fírásnak és ideje a' nevetéjnek*, azaz tempus est fletus et risus. Vagy főnévi igenévvel, mint Sum cupidus tui videndi, *kivánlak látni*, cupio te videre. Vagy a *hogy* kötőszóval és kötőmódú igével, mint Tempus est obliviscendi injurias, *Ideje, hogy el-felejtéled a' boztyúságot*.” (1682: 145).

Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a magyar példamondatoknak kétféle latin megfelelője van. Az első a szabályos latin alak, ami megfelel a szabályban említett nyelvi kategóriának (*tempus flendi*), utána következik ennek magyar megfelelője (*Ideje a' fírásnak*), és a második latin alak (*tempus fletus*) már csupán illusztráló/magyarázó jellegű, a magyar alak latin tükörfordítása, ugyanígy a többi példánál is. A latin tehát kettős szerepben van jelen: egyszer a grammatikai leírás mintáját adja, ennek megfelelő szabályos latin alakokkal, másodszer pedig a magyar nyelvtani szerkezetet tükörfordítással illusztráló nyelveként. Ez a megoldás egyébként a magyar nyelv tanításában és a latin nyelven írt korai nyelvhasonlító munkákban teljesen bevett és szokásos.

B) Ami azonban a PERESZLÉNYI-grammatika nagy előnye volt a tanításban, ugyanaz bizonyult a hátrányának is. ALVAREZ grammatikája eleve igen konzervatív és óvatos grammatika volt, messzemenően kerülte új terminusok bevezetését. PERESZLÉNYI az érthető és megszokott keretek kedvéért minél inkább igyekezett követni ALVAREZT, így eleve kevés tere maradt az egyéni újításoknak. A kategorizálásban a magyar elemek, jelenségek besorolásánál, meghatározásánál abból indult ki, hogy az adott elem melyik latin kategóriának felelt meg a fordításban. (Természetesen ez a többi korai szerzőre is igaz). A nyelvtanban is léptenyomon ilyen megfogalmazásokkal találkozunk: „azok a toldalékok, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg” (1682: 47), „azok, melyek az eszközt, okot, módot, mértéket, értéket meghatározó latin ablativusnak felelnek meg” (1682: 156) stb. A latin mintákhoz való precíz ragaszkodás sokszor feleslegesen túlbonyolította a nyelvéleírást. Például az igeragozási táblázatokban ALVAREZ másolása, azaz az összes latin igemód és igeidő felsorolása a magyarban, megtetézve a határozott (*determinata*) és az általános (*indeterminata*) ragozás különbségével, illetve a mély és a magas hangrendű ragozás szétválasztásával, áttekinthetetlenné tette ezt a részt.

**4. Tipológiai eltérések a latintól.** – Természetesen ALVAREZ grammatikája nem adhatott kielégítő keretet a magyar nyelv leírásához. PERESZLÉNYI mögött ott állt a magyar nyelv tanításának hosszú hagyománya is, azokkal a magyarázatokkal, amelyek a magyarnak a latintól különböző sajátosságaira vonatkoztak. A különbségek elsősorban a magyar és a latin nyelv közötti tipológiai eltéréseket jelentették. Ilyenek voltak az agglutináló jelleg, a grammatikai nem hiánya, a gazdag esetrendszer, a jelző és a jelzett szó közötti egyeztetés hiánya, a határozott és általános igeragozás különbsége, a birtokos személyjelezés, az infinitívus személyragozása, a hangrendi illeszkedés, az igeképzések rendszere.

Ezekkel a kérdésekkel a magyarhoz hasonló típusú nyelvek korai grammatikái is mind szembekerültek. A tipológiai eltérések közül egyeseket könnyebb volt leírni, másokat nehezebb. Kevés gondot okozott az egyszerű eltérés vagy hiány a latinhoz képest, a posztpozicionálás, a grammatikai nem hiánya, az egyeztetés hiánya a jelzős szerkezetben. Így a posztpozicionálást a rokon nyelvek grammatikáiban mind említik: „Praepositiones postponuntur nominibus...” (PETRAEUS 1649: 64), „Praepositiones omnes fere postponuntur” (VHAEL 1733: 107) stb. A gondolat, hogy a *praepositio* a főnév után is állhat, és ezért *postpositio* is lehetne a neve, más nyelvek leírásában is kézenfekvő, így ZWARTJES (2002: 46–7) sok példát említ olyan jezsuiták grammatikáiból, akik ALVAREZ nyelvtanára támaszkodva írtak le különféle egzotikus nyelveket. ANDREAS MÜLLER 1672-ben a kínai nyelvről számolva be a

postpositiók létét nyelvszerkezeti sajátásként számos nyelvvel kapcsolatban említi, köztük a finnel és a magyarral: „Turcas, Iaponas, Georgianos, Hungaros et Finones praepositiones postponere” (id. KLEIN 2001: 55).

Számos ponton azt is tapasztaljuk, hogy a latin mintától való elszakadásnak, az önállósulásnak meghatározott fokai vannak, amelyeket a hasonló problémákkal szembesülő, hasonló kiindulással dolgozó grammatikák végigjárnak. Így a grammatikai nemet illetően PERESZLÉNYI grammatikája, amelyik a nem hiányát állapítja meg, a legfelső fokot jelenti. A leírásokban először ugyanis többnyire a leírt nyelvben is a latin megfelelő alapján nemet tulajdonítanak a szavaknak, például SYLVESTER (1539.). A második fokozatban a szavak jelölésének természetes nemét vizsik át a szavakra, azoknak a szavakat pedig, ahol pedig ez nem lehetséges, közös (*commune*) vagy képzelt (*fictum*) neműnek nevezik, például SZENCZI (1610.), a lappban GANANDER (1743.). A harmadik fokon a szavak mind egyazon nemhez tartoznak (*genus omne*), például az észten GÖSEKEN (1660.), vagy egyszerűbben és nyíltabban fogalmazva: nincs nemük, például PERESZLÉNYI (1682.), a finnben PETRAEUS (1649.), az észten STAHL (1637.) stb. Ugyanilyen fokozatosság van a sokesetes névragozási rendszer felismerésében (l. VLADÁR 2005.).

**5. A latinizált héber grammatika felhasználása.** – A) A leírási problémák egy részének megoldásában kézenfekvő volt a latinizált héber nyelvtan kategóriáit és terminusait igénybe venni, és ezt a szerzők egymástól függetlenül meg is tették. Mivel a korban (és még sokáig) a szerkezeti hasonlóság és a genetikai rokonság nem vált el egymástól, a párhuzamokból mellékesen teljes természetességgel a héber rokonságra is következtettek, ami presztízsszempontról is jól jött a latin nyelvtantól való eltéréseket szabálytalanságként megélő és a barbár összevisszaság állandó gyanújával kísért nyelveknek. A kérdésnek egyébként ragyogó összefoglalása éppen a PERESZLÉNYI-grammatika előszava, ahol felsorolja a legtöbb tipológiai eltérést, és ezeket a héber rokonsággal magyarázza. Érdemes tehát emlékeztetni néhány olyan kategóriára, amelyet a latinizált héber grammatikától kapott fogódzóként a magyar és általában az egzotikus nyelvek leírása.

A héber nyelvet egy másik semita nyelvnek, az arabnak a grammatikáját felhasználva írták le, először arab nyelven. Később az arab nyelvű héber nyelvtanokat héberre kellett fordítani. A legfontosabb DAVID KIMCHI héber nyelvű munkája a XII. századból, a „Sefer Mikhlol”. A reneszánsz idején Európában felébredt az érdeklődés a Biblia szent nyelvei, így a héber iránt is. A héber grammatika eredményeinek a befogadásához azonban két akadályt kellett leküzdeni: a nyelvtanok eltérő szemléletét és kategóriarendszerét egyfelől, és a héber nyelvűséget másfelől. A fordulat akkor következett be, amikor JOHANNES REUCHLIN 1506-ban a „Rudimenta linguae Hebraicae” című munkájában KIMCHI nyelvtanára a latin *ars grammatica* terminusait alkalmazta, ezután egymást követték a latinul írt héber nyelvtanok. (L. minderről TELEGI 1990., TÉNÉ 1995: 21 és KLEIN 2001.)

**B) R a d i x .** – A héber központi kategóriája a három mássalhangzóból álló gyök, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. A latin műszó (*radix*, más néven: *primitivum*, *primogenium* < héber *Schoräsch*) terminológiai újítás a latin grammatikában addig nem létezett fogalomra, és a REUCHLIN nyomán járó grammatikákból terjedt el. Ebből kifejlődve más nyelvek leírásában *radix*-nak nevezik a szó legegyszerűbb részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, lehet fiktív tö is. SZENCZI (1610: 86) és PERESZLÉNYI is (1682: 74) az ige kijelentő módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezi *radix*-nak, és SZENCZI szerint ez a héberben is így van. CSER ANDRÁS megjelenés előtt álló tanulmányában (2007.) rámutat ar-

ra, hogy PERESZLÉNYI tisztában volt olyan morfológiai fogalmakkal, mint a kötött tő (*radix*), illetve a paradigmát indító relatív tő (*thema*) és világosan különbséget tett köztük.

C) A hármas szófaji felosztás: *nomen*, *verbum*, *particula*. – A héberben három szófajt különböztettek meg: az igét, a főnevet, és egy harmadik, ragozhatatlan szófajt, amelynek nincs saját jelentése, csak az előbbieket mellett állva jelentésszerű. Innen a neve is: REUCHLINnál *consignificativum*, MÜNSTERNél (1524.) ezen kívül *dictiones appensiles* is, a későbbi szerzőknél *particula*. Mivel az európai hagyományban korábban is megkülönböztették az igét és a névszót, mint a mondat két lényegi részét a többi szófajtól, másrészt felosztották a szófajokat ragozhatóság és ragozhatatlanság szerint, ezért a hébertől befolyásolt grammatikákban a *particula* a ragozhatatlan szófajok összefoglaló neve lett. Így a *particula* lehetett határozószói, kötőszói, indulatszói és előljárói. Ezt a hármas szófaji felosztást találjuk RAMUSNál és nyomában SZENCZINél, továbbá a héber minta alapján dolgozó KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNél.

Megjegyzendő, hogy a latin nyelvészeti hagyományban a *particula* szót használták a kisebb, nem önálló jelentésű, grammatikai szavak vagy toldalékok jelölésére is. (Valószínűleg ez a jelentése is szerepet játszott a hebraisták terminusválasztásában.) A *particula* tehát kettős jelentésben volt jelen: a hármas szófaji felosztást követő grammatikákban mint szófajcsoport neve, és szinte mindenhol mint kisebb szó vagy toldalék neve. Ez utóbbi értelmezésben például a dél-amerikai indián nyelvek leírásában az emfatikumok, mutató elemek neve is *particula* (ZWARTJES 2002: 50). A magyar grammatikákban sokszor így nevezik a toldalékokat, ilyenkor a *particula* szinonim az *affixum* szóval, váltogatják is őket. Ez a használat tehát a morfémaalapú elemzés felé mutató kísérlet.

D) *Pronomen affixum*, *status absolutus* és *constructus*. – A héberben a személyes névmás mint önálló szó csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhöz és igékhez is csatlakozhatnak. Névszóknál ezek a birtokos személyére, igéknél pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. REUCHLIN nyelvtanában megkülönböztetett *pronomen separatum*-ot (szó szerint: különálló névmás), ez a hagyományos latin személyes névmásnak felelt meg, és *pronomen affixum*-ot (szó szerint: kapcsolt névmás), amin az említett ragokat értette. A névmás hozzátételét a főnévhez vagy az igéhez szóösszetételnek tekintette. A héber rendszer nem vág egybe teljesen a magyarral, mégis felszabadító hatása volt a finnugor nyelvek grammatikáiban a birtokos személyjelezés és a határozott tárgyas igeragozás leírásában. Ezeket, továbbá a főnévi igenév személyragjait mind a névszóhoz, az igéhez, illetve a főnévi igenévhez toldott csonka alakú személyes névmásoknak *pronomen affixum* tartották. A magyaroknál a korai grammatikákban szinte kivétel nélkül megtaláljuk a fogalmat, részletes magyarázatokkal kísérve, a finnekéél először VHAELNél (1733.), a lappban GANANDERNél (1743.).

A *pronomen affixum* jelentősége azonban ennél is nagyobb, hiszen belőle kiindulva született meg a finnugor nyelvek leírásának egyik kulcsfogalma, az *affixum* vagy *suffixum* (toldalék). Az *affixum* főnév (így, jelző nélkül) már a latin nyelvű héber grammatikákban is szerepel, ott a *pronomen affixum* rövidítéseként. Az agglutináló nyelvek grammatikáiban kézenfekvő megoldás volt másféle toldalékokat is evvel a megnevezéssel illetni, és az *affixum* jelentése hamar kibővült. A korai magyar grammatikákban a szemünk előtt zajlik ez a fejlődés a 'bármiféle toldalék' jelentésig.

A *pronomen affixum*mal ellátott névszói alak neve a héberben *status constructus*, szemben a *pronomen* nélküli *status absolutus*-szal. Agglutináló nyelvek leírásánál az is világos volt, hogy a *pronomen affixum*os főnév is esetragozható. Korai grammatikáinkban mindig külön táblázatban mutatják be a birtokos személyjel nélküli és a személyjeles ragozást, ugyanígy a finnekéél, lappoknál. A *status constructus* alak (neve is mutatja) összeté-



telnek számított: a névszó és a hozzá toldott személyes névmás (*pronomen affixum*) összetételének. A magyar grammatikusok hasonlóan a határozóragokat is egy prepozíció és a főnév összetételének tartották. Ennek a felfogásnak a kiterjedése azt hozta magával, hogy felismerték és magyarázni próbálták a szavakon belüli jelentéses részeket, vagyis elindultak a szóalak morféimákra osztása felé. PERESZLÉNYI-nél már rendszeresek a szavakat szóelemekre osztó elemzések, például: „az *éj* főnév két toldalékot (*affixum*) kap, az első a *jel*, azaz a *vel*, mint *éjjel*, a második az *ig*, mint *eijel-ig* [sic], *usque ad noctem*” (1682: 154).

E) I g e k é p z é s e k. – A különböző (műveltető, visszaható stb.) képzett igéket a héber igeörzsekkel rokonítottak. A latin nyelvű héber hagyomány európai jelenlétére utal az a tény, hogy a magyarral rokon nyelvek (finn, lapp) korai grammatikái is ugyanígy héber igeörzsek nevét alkalmazták. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy ezek a hasonlítások mindig valamiféle tüzetes összevetésen alapultak. Ez nem is volt szükséges – a héber inkább mint hivatkozási alap volt fontos. Már SZENCZI grammatikájának is felületes és olykor téves héber párhuzamai vannak (l. DÁN 1978.). Ami PERESZLÉNYI nyelvtanát illeti, tudjuk, hogy a nagyszombati egyetemen a héber oktatás azonban kevés és rövid (egy éves) volt. A jezsuiták kötelező héber grammatikáját, BELLARMINUS jezsuita püspök munkáját állandó professzor helyett a mindenkori felsőbb éves hallgatók tanították (STRBIK 1999.). Így PERESZLÉNYI ugyan az előszóban a magyar nyelv tanulását nehezítő sajátságokat mind a héberre vezeti vissza, és kijelenti, hogy „nyelvünk az első nyelvek ezen ősanjától eredt a nyelvek babilóniai keletkezésekor”, de nem megy ezeken a szokott általánosságokon túl, egyáltalán nem bocsátkozik konkrét összevetésekbe, mint például a maga idejében a humanista SYLVESTER. Sőt forrásától, SZENCZITől eltérően még a hangrendszer bemutatásánál sem hivatkozik a héberre, sőt egyetlen héber betűt sem alkalmaz. Figyelembe véve a héberoktatás felületes voltát Nagyszombatban, nem valószínű, hogy a magyar nyelv tanítása komolyan támaszkodhatott volna a héber ismeretekre. Inkább azt feltételezhetjük, hogy PERESZLÉNYI a héberre hivatkozással a kor divatját és a magyar grammatikák hagyományos magyarázatait követi csupán.

## 6. A névragozási rendszer a Pereszlényi-grammatikában. –

A) A latin minta és a kiegészítésként használt héber kategóriák együttesen sem biztosítottak teljesen alkalmas leírást. A grammatikusoknak ezeket valamilyen módon nyelvünkhöz kellett igazítaniuk. Ebből a sokféle ágazó kérdéskörből érdemes külön is kiemelni az egyik legjellemzőbbet, a névragozási rendszer leírásának kérdését.

A korai magyar nyelvészeti hagyomány a magyarban is ugyanazokat az eseteket vette fel, mint amelyek a latinban voltak, a többi határozóragot prepozíciónak nevezte, ugyanígy a névutókat is. (Természetesen szerzőnként változtak a felsorolt végződések és névutók, és nyilván nem egyeznek teljesen a határozóragok mai (szintén sokat vitatott) körével, ám nem annyira a pontos szám, mint az elgondolás a lényeges.) Számos kijelentés tanúskodik arról, hogy a grammatikusok a határozóragokban és a névutókban összetartozó rendszert láttak – ezért is lehetett mindkettőnek *praepositio* a neve. A legtöbb szerző hozzátette azt is, hogy ezek a magyarban a latintól eltérően a főnév után állnak. PERESZLÉNYI így ír: „A névszók mögött állnak, ezért helyesebben utoljáróknak kellene nevezni őket.” (1682: 162). Ő is a magyar névszóragozásban a latin deklináció eseteinek megfelelő névszói végződésekkel tekintette „valódi eseteknek”, a többit pedig prepozíciónak. Grammatikája elején (1682: 5) leszögezte, hogy „[a magyarban] hat eset van: *nominativus*, *genitivus*, *dativus*, *accusativus*, *vocativus* és *ablativus*, nincs okunk többet felvenni” – ez nyilván célzás volt SZENCZIRE, aki két másik esettel is számolt.

Az, hogy a magyar határozóragokat *prepozíció*-nak nevezték, teljesen logikus lépés volt. Nem is igen volt más lehetőség, amennyiben nem akartak egy latin esethez többféle

magyar végződést társítani. A klasszikus grammatikai hagyomány erőteljesen elítélte ezt, PRISCIANUS (Institutiones 5. 14. 79) például arra hivatkozva utasította el az instrumentális eset elkülönítését az ablativustól, hogy nincs külön végződése. Mivel a latinban a prepozíciók száma jóval nagyobb, nem képeznek olyan zárt osztályt, mint az esetek, jelentéskörük viszont homogénebb azokénál, célszerű választás volt a szintén nagyobb számú, nem élesen elhatárolható körű magyar eseteket velük azonosítani. Más nyelvek grammatikáiban viszont gyakran előfordul az a megoldás, hogy egy esetnek többféle végződést is tulajdonítanak, elsősorban az ablativusnak. Így a finn nyelvtanirodalomból két grammatika példázza ezt. PETRAEUSÉ (1649.) és MARTINIUSÉ (1689.).

A magyar grammatikák „Etymologia” (alaktan) fejezetében ezzel a kérdés el is volt intézve. A probléma akkor jelentkezett, amikor a „Syntaxis” rész példamondatainak magyarázatakor azzal szembesültek, hogy az *ál t a l á b a n* prepozíciónak tartott magyar határozóragok a *k t u á l i s a n* a latinban valamilyen esetnek (általában: ablativusnak) felelnek meg. Így születtek az „eset kifejező prepozíció” típusú megfogalmazások, ahol az „eset” a latinra, a „prepozíció” a magyarra, a „kifejező” pedig az aktuálisan köztük levő viszonyra vonatkozott. A megfogalmazás persze nem tudományos igényű meggondolásból, hanem gyakorlati egyszerűsítésből eredt, és a felemás szempontú megfogalmazás épp a magyarázatot és a tanítást segítette: „Az olyan igék, amelyek a tárgyeset mellett más esetet is vonzanak ... a második esetüket annak a toldott előljárónak a segítségével fejezik ki, amelyre az adott esetet le lehet fordítani. ... Például a vádolást, intést jelentő igék a második esetüket a latin *de* jelentésű toldalékokkal fejezik ki: *ról, ről, rúl, rúl*, mint *Joſeph bé vádolá a' battyai főlőtte gonofz bűnről*” (PERESZLÉNYI 1682: 142).

Mindez igaz PERESZLÉNYI-re is. A szintaktikai fejezetnek a vonzatokról szóló részében a példamondatokat magyarázva a magyar határozóragokat rendre *ablativus*-nak nevezi. (Sőt, a besorolás automatizálódik is, és azokat a magyar határozóragokat, amelyek általában a latin ablativusnak felelnek meg, akkor is így nevezi, amikor latin megfelelője valami más eset, vagy éppen nincs is a magyar példamondatnak latin párja.)

Ugyanakkor PERESZLÉNYI az előljárókkal kapcsolatban egy nagyon fontos kijelentést tesz. A már idézett helyen (1682: 162) a szöveg így kezdődik: „Az előljárók ismerete az egész szintaxis foglalatja, ami az igék szerkesztését illeti. A tárgyesetet és a részes esetet vonzó igéken kívül minden más igei szerkezet kizárólag a hozzátett előljárók segítségével jön létre: ezek kétfélék: különállók [névutók] és kapcsoltak [határozóragok].” Ez egyfelől arra mutat, hogy egységben látta a magyar határozóragok és névutók rendszerét, és felismerte, hogy az esetekhez hasonlóan mondatbeli viszonyokat fejeznek ki. Ezt, mint láttuk, a többi korai grammatikus is így vélte. A másik, rejtettebb felismerés a tárgyeset és a részes eset különleges szerepére vonatkozik. Ha ideszámítjuk a nominatívust, amit a grammatikák minden ige mellett kötelezőnek tartottak, és a genitívust, ami jellegzetesen adnominális eset, azt látjuk, hogy a felosztásban a ma szintaktikáinak nevezett esetek válnak el a szemantikai/lexikai esetektől (vö. BLAKE 1994: 119 skk., KIEFER 1998: 200). Valójában tehát PERESZLÉNYI egyik oldalról kiterjesztette az ablativus eset értelmezését (a magyarázatokban, praktikus fordítási alapon, mert ezen „prepozíciók” alakoknak általában a latinban ablativus felel meg), másik oldalról viszont teljesen eltörölte az ablatívust. Ez, a csupán a szintaktikai eseteket esetnek tartó felfogás után majd a XIX. század végén GYARMATHI „Nyelvemester”-ében és „Affinitas”-ában jelenik meg újra.

Még egy dolog érdemel említést a *prepozíciók*-nak nevezett esetragokkal és névutókkal kapcsolatban. PERESZLÉNYI szóhasználatából többször is úgy tűnhet, mintha ezeknek a „prepozícióknak” valamilyen esetvonzatot tulajdonítana. Egy helyen (1682: 142) arról ír, hogy a magyar „prepozíciók” a szó végződéséhez járulnak és alanyesetet vonzanak: „továbbá [a magyarban] mindenféle előljárót az alanyesethez toldunk, mindkét számban”. Má-

sutt (1682: 163) a magyar prepozíciók esetvonzatának megállapításához a latin megfelelőjük vizsgálatát javasolja. Valószínűbb azonban, hogy nem valódi esetvonzatokra gondolt, inkább a latin hatásra rögzült szófordulatról lehet szó.

B) Ami a terminológiát illeti, PERESZLÉNYI a latin mintához való ragaszkodás miatt új terminusok alkotása helyett inkább a meglevő latin műszavak átértelmezését választotta, vagy azt, hogy egy jelzővel toldotta meg az ismert latin szót. Ilyenkor a latin terminus a funkcióra utalt, a jelző pedig a magyarra jellemző formai megoldást emelte ki. Ezért lett a magyar névszóragok neve szóvéghez toldott előljáró (*praepositiones affixae, coniunctae*). Ezeket viszont csak úgy lehet *előljáró*-nak nevezni, ha feltételezzük a latin kategóriánév jelentésváltozását. Az eredeti névadó motívum ('elől álló') ilyenkor már jelentőségét veszti, az *előljáró* név már pusztán a szófajra, illetve az általa betölthető szerepre utal. A névutók neve nála különálló előljáró (*praepositiones separatae*) volt. A megnevezés egyébként a latin kategóriák ügyes átértelmezése: ott a *praepositio coniuncta* az igekötőt, a *praepositio separata* az előljárót jelölte (természetesen nevéhez híven mindkettő tényleg a szó előtt állt). A latin kategorizálás örökségeként egyébként az igekötő is a *praepositio* nevet viseli PERESZLÉNYInél, és másoknál is.

**7. Pereszlényi grammatikája mint nyelvtanító munka.** – PERESZLÉNYI grammatikájának világos, rendszerezett és pontokba foglalt szerkezete módszeres átgondoltságról és nagy tanítási tapasztalatról tanúskodik. A grammatika előszavában a magyar nyelv tanulásában nehézséget jelentő sajátos jelenségek pontos és meglepően részletes felsorolását adja. A nyelvtanban is bőven és alaposan tárgyalja ezeket. A tárgy határozottságára vonatkozó szabályok (1682: 93) például ma is helytálló és rendkívül finom megfigyelésekről tanúskodnak, vagy kimerítő és részletes listát ad az igei és névszói tőtipusokról.

A nyelvi változatok tekintetében PERESZLÉNYI meglehetősen engedékenynek mutatkozik. A legtöbbször többféle alakváltozatot is felsorol, értékítélet nélkül (SZATHMÁRI 1968.). A lehetőségekhez képest igyekszik az élőbeszédet is szem előtt tartani, például felhívja a figyelmet valamely múlt idő elavult voltára. Bár természetesen a művelt normát közvetíti nyelvtanában, nyoma sincs benne a kizárólagosságra törekvésnek vagy a műveletlenek lenézésének, mint a humanista grammatikákban. Olykor egyenesen biztatja a tanulót arra, hogy maga döntsön: „ítélj füled szerint” – írja (1682: 165). Példamondatai közt nemcsak bibliai és irodalmi idézetek szerepelnek (bár természetesen ezek vannak döntő többségben), hanem élő nyelvi példák is: *Hány mély földnyire vagyon Poľny Bécshes?* Quot milliaribus distat Posonium Tíz mély földnyire. (1682: 157); *Egy poľtó ľzéleľbb máľnál egy ľnggel* (1682: 157). A példák egy része egyébként SZENCZIRE megy vissza (1610: 189 skk.), illetve SZENCZIN keresztül az ő egyik forrására, CLAIUS pedagógiai német grammatikájára (1894: 150). Ezek a vándormondatok nyilván a kor tipikus, tanításban használt sablonjait mutatják. A kérdés-felelet szerkezetek bemutatásánál a felelet sokszor (a beszélt nyelv valóságának megfelelően) nem teljes mondat, csupán egyetlen szó: „*Tudczé deákul?* Scisne Latine? *tudok*, scio. Ha pedig a kérdésben határozott ige van, akkor a feleletben is határozott lesz az ige, mint *Tudodé a' leczkédet?* scisne lectionem? *tudom*, scio.” (1682: 140.)

Tanári gyakorlatának legjellemzőbb része a „Praxis” című rész, ahol (nyilván sok éves tapasztalat alapján) újra, a gyakorlatban is összefoglalja nyelvünk azon sajátosságait, melyek nehézséget okozhatnak egy idegen anyanyelvű nyelvtanulásában. A fejezet azt mutatja be lépésről lépésre, miként kell egy magyar mondatot megszerkeszteni. A szerkesztés az ige vonzatkeretéből indul, majd az egyeztetésen alapuló bővítéssel, illetve szabad határozókkal folytatódik. „Végy akármilyen ígét a hozzá tartozó alanyessettel, mely előtte és a tárgyessel, mely utána áll. A magyarok a mássalhangzóval kezdődő köznevek elé többnyire a magánhangzót tesznek, és a magánhangzóval kezdődők elé pedig az névelőt (a *h* hang elé

egyesek *a'-t*, mások *az-t*, ítélj füled szerint). Így mondd tehát: *A' vitéz hordoz kardot*; ha bővíteni akarsz a mondatot, a *vitéz* főnévhez tehetsz egy melléknévet, mint: *Bonus miles portat gladium*, *A' jó vitéz hordoz kardot*, a melléknév ugyanis nem változik. Ha a *Miles, vitéz* főnévhez egy másik dologra vonatkozó főnevet [birtokos esetet] akarsz hozzátenni, mint: *Bonus miles Caesaris*, a *Caesaris* birtokos esetét a magyarban részes esettel fejezed ki, és a *vitéz* főnévhez *e* névmási toldalékot illesztesz: *A' Csá/zárnak jó vitéze kardot hordoz*. Ha valamely előljáróval kifejezett esetet akarsz hozzátenni, például *in latere*, az *oldal, latus* főnévhez *án-t* toldasz, és ezt mondd: *Caesaris bonus miles portat in latere gladium*. Más határozószóval kívánod bővíteni a mondatot, például: *Caesaris bonus miles semper portat in latere gladium*, hasonlóan egyszerűen közbeszúrod a *mindenkor* határozószót, tedd hozzá az előljárót esetével együtt, *in latere*, mint: *A' Csá/zárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán.*" Ez mindenképpen az aktív nyelvhasználatra tanítást mutatja, hiszen a korban igen elterjedt volt a másik gyakoroltató típus: az adott nyelv valamilyen (általában a Bibliából vett) szövegének nyelvtani elemzése, a szóalakok pontos alaktani besorolásával. (Nemcsak holt nyelveknél, mint a hébernél, ahol ez a tipikus, de élő nyelveknél is, pl. PETRAEUS finn nyelvtana is a Genesis egy helyének grammatikai elemzésével (*Resolutio grammatica*) zárul.)

**8. Összefoglalás.** – PERESZLÉNYI grammatikája a magyar nyelvet elsősorban nyelvtanító szempontból írta le, a renden belül nemzetközi szabványként szolgáló ALVAREZ-grammatika alapján. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy lehetőség szerint ragaszkodott hozzá, akkor is, ha ez nyilvánvalóan túlbonyolította a leírást, mint az igeragozásnál. Az adaptálás fő eszköze a meglevő kategóriák kitágítása, a terminusok jelentésváltoztatása, jelzővel való módosítása. Mindez jellemző az ALVAREZ-grammatika más, nem flektáló nyelvekre való alkalmazásánál is. (L. a dél-amerikai misszionárius-grammatikák megoldásait is.) Az elméleti kérdések háttérbe szorulása olykor kategorizálási következtetlenségeket és terminológiai változékonyságot eredményezett.

A magyar nyelv eltérő tipológiai sajátosságait alapvetően a SZENCZI-grammatikára támaszkodva, illetve a magyar grammatikai hagyományt követve írta le, ahol nagy szerepe volt a latintól független héber nyelvleírás kategóriáinak. PERESZLÉNYI ezeket felhasználva és továbbfejlesztve jelentősen közelebb jutott nyelvünk agglutináló jellegének megragadásához, a szóalakon belüli egységek felismeréséhez. A változtatások és a továbbfejlesztések azonban nem nyertek, nem nyerhettek definiált, explicit formát. Így a grammatika szükségszerűen két rétegre válik szét: a „hivatalos”, ALVAREZ-t követő definíciók, táblázatok mellett kialakul egy másik, oldottabb szövegezésű, eltérő szóhasználatú és fejlettebb gondolkodást tükröző réteg, elsősorban a szintaktikai magyarázatok és elemzések során.

PERESZLÉNYI megoldásai hasonlóak ahhoz, mint amelyeket tőle függetlenül a korai finn, észt, lapp grammatikák alkalmaztak, elsősorban a héber grammatika eredményeinek felhasználása mutat párhuzamot, illetve a névszói alakok tagolása.

A világos, tagolt, érthető és kiválóan tanítható mű nemsokára a rend hivatalos magyar grammatikája lett, a katolikus iskolákban hosszú ideig alapkötet volt, még a XVIII. század végén is használták. Különös érdekesség, hogy ennek révén a nyelvtanítás és nyelvleírás mellett még egy nyelvészeti területen is fontos szerepe lett: a nyelvrokonításban. PERESZLÉNYI nyelvtanát használta fel ugyanis a jezsuita SAJNOVICS JÁNOS, amikor egy csillagászati expedíció kapcsán 1770-ben megjelentette nevezetes „Demonstratio”-ját, amelyben először bizonyította tudományosan, grammatikailag megalapozottan is a magyar nyelv rokonságát egy másik finnugor nyelvvel.

**A hivatkozott irodalom**

- ALVAREZ, EMMANUEL 1659. De Institutione Grammaticae Latinae liber I. Rudimenta. De Institutione Grammatica liber II. Ad veterum fere grammaticorum rationem revocatus. De constructione octo partium orationis. Tynaviae, typis Academicis, excudebat Melchior Venceslaus Schneckerhaus.
- ALVAREZ, EMMANUEL 1697. De Institutione Grammatica liber II. Ad veterum fere grammaticorum rationem revocatus. De constructione octo partium orationis. Tynaviae, Typis Academicis per Johannem Andream Hörmann.
- ALVAREZ, EMMANUEL 1699. Principia Seu Grammaticarum Institutionum liber I. Tynaviae, Typis Academicis per Andream Hörmann. Anno MDCXCIX.
- BALÁZS JÁNOS 1978. Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: CSANDA–KESERŐ szerk. 1978: 67–75.
- BLAKE, BARRY J. 1994. Case. Cambridge.
- CLAJUS, JOHANNES 1578. Grammatica Germanicae Linguae. Iohannes Rhamba, Lipsiae.
- CSANDA SÁNDOR – KESERŐ BÁLINT szerk. 1978. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. JATE, Szeged.
- CSER ANDRÁS 2007. Pál Pereszlényi and the development of morphological analysis in the early grammars of Hungarian. Megjelenés előtt az Acta Linguistica Hungarica 2007/1. számában.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998. Új magyar nyelvtan. Osiris, Bp.
- GÖSEKEN, HEINRICH 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Simon, Reval.
- KIEFER FERENC 1998. Alaktan. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR 1998: 187–293.
- KLEIN, WOLF PETER 2001. Die linguistische Erfassung des Hebräischen, Chinesischen und Finnischen am Beginn der Neuzeit. Eine vergleichende Studie zur frühen Rezeption nicht-indogermanischer Sprachen in der traditionellen Grammatik. Historiographia Linguistica 18: 39–64.
- KOERNER, E. FRIDERYK KONRAD – RONALD E. ASHER eds. 1995. Concise History of the Language Sciences. Pergamon, Cambridge.
- MÜNSTER, SEBASTIAN 1524. Institutiones grammaticae in Hebraeae linguam. Froben, Basel.
- MÜLLER, ANDREAS 1672. Monumenti Sinici, quod anno Domini MDCXXV terris in ipsa China erutum ... lectio seu phrasis, versio seu metaphrasis, translatio seu paraphrasis. Runge, Berlin.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682/2006. Grammatica Linguae Ungaricae. Tynaviae, Typis Academicis. A magyar nyelv grammatikája. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 226. Bp.
- ROBINS, ROBERT HENRY 1999. A nyelvészet rövid története. Tinta–Osiris, Bp.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770. Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse Hafniae Anno MDCCCLXX. Recusa Tynaviae, Typis Collegii Academici Societatis Jesu.
- STAHL, HEINRICH 1637. Anführung zu der Estnische Sprache. Reubner, Reval.
- STRBIK ANDREA 1999. Héber nyelvtanok Magyarországon. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, Bp.
- SYLVESTER JÁNOS 1539/1989. Sylvester János latin–magyar nyelvtana. Fordította C. VLADÁR ZSUZSA. MNyTK. 185. Bp.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae Libri duo.[...] Autore Alberto Molnar Szenciensi. Hanoviae, Typis Thomae Villeriani: impensis vero Conradi Biermanni et consort.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610/2004. Új magyar grammatika (1610). Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. VLADÁR ZSUZSA. Szerk. ZSILINSZKY ÉVA. MNyTK. 222. Bp.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TELEGI ZSIGMOND 1990. A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő 3. szám. Szerk. KOMORÓCZY GÉZA. Bp.
- TÉNÉ, DAVID 1995. Hebrew Linguistic Tradition. In: KOERNER–ASHER eds. 1995. 99–103.

- VLADÁR ZSUZSA 2005. A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VLADÁR ZSUZSA 2006. A genitivus eset Szenczi és Pereszlényi grammatikájában. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk. 2006. 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Bp. 325–8.
- ZWARTJES, OTTO 2002. The description of the indigenous languages of Portuguese America by the jesuits during the colonial period: The impact of the latin grammar of Manuel Álvares. *Historiographia Linguistica* 19–70.

C. VLADÁR ZSUZSA

## **Pál Pereszlényi's grammar from 1682**

### **Sources and parallels**

This paper discusses “*Grammatica Lingvae Ungaricae*” (1682) by Pál Pereszlényi, member of the Society of Jesus. It seeks answers to two questions: what sources Pereszlényi must have consulted, and whether his work exhibits parallels with other grammars. It is pointed out that Pereszlényi's grammar was an adaptation to Hungarian of the Jesuit Latin grammar by Emmanuel Alvarez, used throughout the world at the time, and was written primarily with practical language-teaching considerations in mind. Accordingly, it is assumed that Pereszlényi tried to stick to the Latin model as much as possible, and described Hungarian peculiarities within the system of categories worked out for Latin, suitably modified, rather than by introducing novel categories. A detailed comparison of the two grammars supports that hypothesis. In describing typological dissimilarities between Latin and Hungarian, Pereszlényi relied on Albert Szenczi Molnár's 1610 grammar of Hungarian and on Latinized Hebrew grammatical tradition. Another issue to be investigated was whether the categorization of dissimilarities exhibited any parallels with Latin-based early grammars of other agglutinating (Finn-Ugric) languages. An analysis of the latter works shows that the respective authors, faced with similar descriptive challenges, arrived at similar solutions based on similar points of departure but independently of one another.

ZSUZSA C. VLADÁR